

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94(477) «1812–1880»

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Розглядається катеринославський період наукової діяльності І. І. Срезневського і його внесок у розвиток української етнографії, історії України і запорозького козацтва.

Ключові слова: Варварівка, Дніпро, пороги, бандуристи, запорожці.

Рассматривается екатеринославский период научной деятельности И. И. Срезневского и его вклад в развитие украинской этнографии, истории Украины и запорожского казачества.

Ключевые слова: Варваровка, Днепр, пороги, бандуристы, запорожцы.

In actual research, the Ekaterinoslav period of I. I. Sreznevskiy science activity and his contribution to the development of Ukrainian ethnography, history of Ukraine and Zaporozhian cossacks are studied.

Key words: Varvarivka, Dnepr, rift, bandurists, Zaporozhians.

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880) – відомий славіст, знавець історії західних і південних слов'ян та слов'янської філології [1, с. 318]. У той же час це була яскрава, самобутня і багатобдарована людина – один із перших українських етнографів, палеограф, історик, археолог, поет, перекладач, видавець і редактор, любитель і знавець української літератури, чудовий лектор. У дев'ятирічному віці писав вірші, які захоплювали вихователів пансіону. У 14 років вступив до університету, у 17 – закінчив із ступенем кандидата наук. У 34 роки став першим у Росії доктором слав'яно-російської філології, у 37 – академіком [2, с. 80; 9, с. 240]. Життя та діяльність І. І. Срезневського вже були предметом наукових дослідів, хоча катеринославський період потребує спеціального вивчення, що і є метою даної статті.

Ізмаїл Іванович Срезневський народився 1 (13) червня 1812 р. в

сім'ї професора Демидівського училища вищих наук в Ярославлі. Коли Ізмаїлу було всього два місяці, батька перевели до Харківського університету. Дитинство і юність пройшли на Україні, де провів 27 років, полюбив її природу, народну мову і пісні [2, с. 15].

Після смерті батька в 1819 р. Ізмаїл залишився під опікою матері. Саме завдячуючи її енергії і турботам він здобув прекрасне виховання і освіту. Довгі роки мати залишалася його найближчим другом і порадиником. Листи до матері є безцінним джерелом до біографії академіка. Закінчивши пансіон, Ізмаїл вступає на етико-політичне відділення філософського факультету Харківського університету [1, с. 318], закінчує його в 1829 р. [12, с. 90].

Виростаючи в професорській сім'ї, в оточенні професорів, товаришів батька, хлопчик з юних років убачав своє майбутнє в науці. Коли в 1826 р. Міністерство народної освіти запропонувало ректорам кількох університетів вибрати 30 стипендіатів для підготовки професорів, 16-річний Ізмаїл включив себе в цей список. Через різні причини того року він за кордон не поїхав. Закінчивши навчання в 1829 р., І. І. Срезневський поступає на службу в Харківське дворянське зібрання. Навколо нього утворився гурток однодумців із пансіонських та університетських товаришів, до якого входили поети-романтики брати Орест і Федір Євєцькі, О. Шпигоцький, І. Росковшенко, О. Джунковський, І. Лисавецький, О. Хиждеу [7, с. 330; 8, с. 3558].

У 1831 р. Ізмаїл Іванович і І. В. Росковшенко засновують в Харкові «Український альманах», публікуючи в ньому дві думи – «Олексій Попович пирятинський» і «Втеча трьох братів із міста Азова із турецької неволі» – та декілька власних віршів [11, с. 800].

У червні 1832 р. 20-річний службовець через хворобу залишив державну службу. Його запросили домашнім учителем в с. Варварівку (зараз Синельниківського району Дніпропетровської області). Чи думав він про те, що старовинне село на лівому березі Дніпра неподалік порогів відіграє надзвичайно важливу роль в його творчому і науковому житті, становленні як етнографа, історика, ериста і видавця? Саме у Варварівці зроблені вагомі дослідження, цінні записи і коментарі до українських історичних пісень і дум з історії запорозького козацтва. У Варварівці написані й відправлені в цензуру і друкарню два перших випуски (книги) «Запорожской старини». Тут зібрані матеріали до запланованих дев'яти частин. Вдалося видати тільки перші дві частини із шести

книг. Це були збірники матеріалів з історії України від Гедиміна до І. С. Мазепи, витяги з українських літописів та інші історичні документи з примітками і додатками записів про побут і звичаї запорожців [10, с. 277].

У липні 1832 р. Ізмаїл Іванович уже був у Варварівці в сім'ї поміщиків Подольських. «Господарі – люди предобрі, прості, веселі, люди – яких не потрібно крастих» [3, с. 334]. Упродовж 1832–1833 рр. Варварівка стала місцем найінтенсивнішої творчої праці етнографа над підготовкою до видання першого і другого випусків «Запорожской старины». Романтизм поєднувався з реалістичним відображенням подій та явищ історії України, паралельним аналізом дум та історичних пісень, писемних джерел [6, с. 48].

Розпочався дуже плідний у творчому плані катеринославський період життя дослідника. Природа і люди справили величезне враження на етнографа. У листі з Новомосковська він захоплено писав матері: «Катеринославська губернія зовсім не те, що Полтавська. Ті ж степи, та не те. Жителі майже всі багаті; табуни коней, гурти рогатої худоби, овець зустрічаються постійно. Сінокоси чудові. Поля всіяні курганами, особливо долина Самари» [3, с. 333]. У районі Варварівки Дніпро розлився на дві версти. Ревуть пороги. Широкі хвилі не ллються, а киплять. Ізмаїл Іванович дуже радів, що поїхав у це село: «Не знаю, як мені буде житися; те, що я назбираю «пропасть, целую пропасть» для своєї української скрині, що це так вірно, як $2 \times 2 = 4$. Навіть України неможливо добре пізнати, не побувавши в цих місцях: неможливо зрозуміти добре запорожців, не будвши на порогах» [3, с. 335].

У Варварівці виробляється особливий стиль життя і звичка до щоденних наукових завдань: «Мені 20 років і вісім місяців... Я поставив собі за правило кожної неділі написати яку-небудь статтю, – дві неділі її виправляти, а на третю відсилати в журнал» [4, с. 218]. Юнак установив собі напружений щоденний графік і не порушував його за жодних обставин.

Піднімаючись зі сходом сонця, І. І. Срезневський читає. Вмившись, п'є кофе, підіймається до себе в кімнату і продовжує перерване читання. Після сніданку до обіду займається з дітьми, пише листи. Відпустивши учнів погуляти, береться за книжки сам. Після обіду час спілкування з хазяями маєтку. Далі півтори години знову заняття з вивченням іноземних мов. Відпустивши своїх підопічних, учитель читає історичні джерела, вивчає і впорядковує зібрані

думи та історичні пісні. Після прогулянки верхом вечеряє, обмінюється останніми новинами з Іваном Тимофійовичем і Катериною Романівною Подольськими. Попрощавшись, займається ще дві години. І так день у день. Заведений ритм практично не збивався. Винятком становили поїздки в Катеринослав, Новомосковськ, до кобзарів і подорож Дніпром.

Саме у Варварівці в молодого етнографа сформувалися якості, так необхідні для вченого, – пристрасна жадоба знань, дослідницьке захоплення, величезна працездатність, чітке розуміння мети і шляхів для її досягнення, внутрішня самоорганізованість і дисципліна.

Із Варварівки надходили праці до столичних журналів. У вересні 1832 р. в «Телескоп» відправлено «Початок утворення Слобідсько-Українських полків за царя Олексія Михайловича» з підписом «І. С. Варварівка» [3, с. 337]. У лютому 1833 р. до цього ж журналу відправлена стаття «Загальні основи Зендовести», підписана «І. С. Варварівка на Дніпрі» [4, с. 218]. Слобожанщині присвячені «Історичний огляд цивільного устрою Слобідської України з часу її заселення до перетворення в Харківську губернію».

У 1832 р. виходить друга праця етнографа – «Словацькі пісні». Учитель продовжує записувати нові. Варварівку двічі відвідували словаки. І. І. Срезневський не міг пропустити такої нагоди для поповнення свого зібрання. У Варварівці народжується намір видавати в Москві альманах «Отрывки». Видавець вечорами переписує статті. Підготовча робота йшла інтенсивно. До видання залучили широке коло осіб. В альманах надходили повісті, історичні нариси, описи мандрів [4, с. 215]. Наскільки відомо, намір не був здійснений.

Найголовніше «заняття любиме – історія України» успішно продовжується. 7 грудня 1832 р. він пише матері: «Українська скриня моя виросла, чи краще сказати підросла дуже помітно». 16 грудня: «Останнім часом я займаюся збиранням переказів про запорожців. В неділю чекаю до себе діда-оповідача, який має багато розказати» [4, с. 214]. У с. Вороній жив 97-літній запорожець Гречка. У лютому 1833 р. етнограф їздив до нього, «живого пам'ятника минулого», жадібно слухав розповіді січовика, осмислюючи його вірування та політичні переконання. Ізмаїла Івановича відвідав 80-літній запорожець. Етнограф багато його розпитував про минулі часи, побут і життя запорожців, записав декілька дум та історичних пісень.

У рукопису «Старые люди степей» розкрита методика роботи з дідами: «Бандурист вмів і розповідати, але треба бути в особливій милості у нього, щоб він розговорився. Зізнаюсь у моїй хитрості: я завжди вдавав з себе онука кого-небудь знаменитого козака і досягав бажаного. Бандурист починав розповідати про мого знаменитого названого діда, від діда переходив до прадіда, до різних рідних, до сучасників, плував роки і між тим розповідав багато цікавого. Коли ж на столі з'являлося вино, щиро запропоноване, старий веселішав, починав... жартувати, розповідати анекдоти, казки, і цілі дні проходили непомітно» [13, с. 52–53].

Багаторічні дослідження дали І. І. Срезневському право стверджувати: «Я знаю старовину запорозьку, як власне життя [4, с. 221]». В іншому листі до матері повторюється ця ж думка: «Я знаю Запоріжжя не гірше азбуки» [4, с. 223]. Настав час реалізувати результати тривалої праці. У Варварівці виник задум видавати багатотомний історико-етнографічний та фольклористичний збірник «Запорожская старина». Дослідник пояснює причини цього наміру: «Вже сім років я займаюся історією України і Запоріжжя. Наскільки міг старанно збирав для неї матеріали, досі ще нікому в більшості невідомі, виключаючи пам'ять народну і небагатьох любителів старовинних рукописів, – збирав, зводив, звіряв, – з метою саме привнести згодом... хоча б декілька лептів на користь тієї країни, якій я зобов'язаний всім... Я рішився нарешті розпочати свою працю і розпочав видання „Запорожской старины“, яка, знайомлячи читачів з морально-політичним побутом війська Запорізького – цієї душі всієї України в XVI і XVII віках, – повинна разом з тим пояснити її з другої, можливо, обширнішої сторони, розкрити її в значно більшому об'ємі» [5, с. 86].

14 червня 1833 р. Ізмаїл Іванович із Варварівки посилав «Запорожскую старину» в цензурний комітет. Чутки про це швидко поширюються. Дійшли вони і до архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Гавриїла (у миру В. Г. Розанова), великого цінителя історії. Архієпископ енергійно допомагає молодому побратимові. У Варварівці вирішувалися організаційні питання передплати на книгу. І. Т. Подольський обіцяв знайти 20 передплатників, декілька – його дружина. Відомий катеринославський поміщик Іваненко – 50. Велика надія покладалася на обіцяну допомогу преосвященного Гавриїла Мама і брата видавця. Надрукували в Харкові 100 підписних квитків і вислали 50 екземплярів у Варварів-

ку. Брату доручалося віднести рукопис книги ректору Харківського університету для ознайомлення і передати до друкарні. Тираж налічував усього 300 екземплярів [4].

Видавець поспішав видати «Запорожскую старину» до приїзду в Харків міністра народної освіти графа С. С. Уварова. Про вихід книги повідомляли «Молва» і «Северная пчела». І. І. Срезневський енергійно працює у Варварівці над другим випуском. 29 червня 1833 р. він повідомляє про закінчення роботи і відправку рукопису до цензурного комітету. У цій книзі був вміщений знайдений у Новомосковську літопис із коментарями й примітками етнографа [4, с. 235].

Протягом 1833–1838 рр. Ізмаїл Іванович видав шість випусків (книг) «Запорожской старины», розділивши їх на дві частини. У них було опубліковано 39 українських історичних пісень і дум мовою оригіналу і в російських перекладах з додатком окремих варіантів, авторських історико-джерелознавчих коментарів на основі широкого кола джерел, описи важливих епізодів з історії України XVI–XVIII століть. І. І. Срезневський помістив у книгах історичний нарис «Украинская летопись. 1640–1657» [6, с. 47]. Видання планувалось із дев'яти частин 20 додаткових зошитів. Із величезного задуму вдалося здійснити видання тільки двох частин (шести випусків-книг). Інші так і не побачили світу [2, с. 20].

«Запорожская старина» принесла автору літературну славу і визнання його як великого етнографа. Його статті публікувалися в «Телескопе», «Сыне Отечества», «Московском наблюдателе». «Журнале Министерства народного образования». «Запорожская старина» зацікавила М. В. Гоголя і підштовхнула його до написання відомої статті «О малороссийских песнях». Смакував «Запорожскою стариною» і Т. Г. Шевченко. 22 травня 1842 р. поет писав до свого знайомого, учителя Харківської гімназії: «Лежу оце п'ять сутки та читаю Старину, добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробити, коли здоров буду, там, бачите є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам» [14, с. 282].

Напружений графік роботи – більше шести годин на день [3, с. 335] – дозволив дуже багато зробити: підготувати до видання дві книги «Запорожской старины», записати багато дум, українських і словацьких пісень, написати і відправити в столичні журнали декілька статей, вивчити добре («порядочно») англійську та іспан-

ську мови при знанні німецької, французької, грецької і латинської [4, с. 232].

Ізмаїл Іванович об'їхав водою і суходолом та прискіпливо оглянув усі пороги й острови [4, с. 214], побував у Кодацькій фортеці; 24 лютого він писав мамі: «Тепер кожен ранок я броджу берегами Дніпра і знімаю (малюю. – *В. М.*) види. Є вид Ненаситця, вид порогів Звонецького і Волошського» [4, с. 219]. На основі сімейного архіву Подольських і власного огляду місцевості був намальований «План нинішнього Варварівського маєтку в XVI віці» [4, с. 215]. Де зараз перебувають ті цінні для нас малюнки? Яка їхня доля?

Окрилений успіхом «Запорожской старины» і результатами досліджень, Ізмаїл Іванович залишає Варварівку і наприкінці липня 1833 р. повертається до Харкова. Закінчився дуже плідний в науковому плані катеринославський період життя й творчості І. І. Срезневського. Харківський період привів ученого до слави і світового визнання як славіста і філолога. Були трирічне наукове відрядження по слав'янських землях, професорство в Харківському і Петербурзькому університетах. У столичному ВНЗ пройшло майже 42 роки – з 1847 по 1879-й, де вчений обіймав посади екстраординарного, ординарного, заслуженого професора, декана факультету і ректора [10, с. 287]. І. І. Срезневський був почесним і дійсним членом багатьох російських університетів і духовних академій, археографічної комісії, наукових товариств і зарубіжних академій [10, с. 293].

Варварівка зіграла надзвичайно важливу роль у пробудженні творчого потенціалу й розкритті наукового таланту домашнього вчителя і перетворенні його на одного з найвизначніших учених славістів XIX ст.

Автор дякує редактору дніпропетровського видавництва «Герда» М. Д. Кислову за надані бібліографічні матеріали.

Бібліографічні посилання

1. **Бернштейн С. П.** Срезневский Измаил Иванович / С. П. Бернштейн, М. Ю. Достаев // Славяноведение в дореволюционной России. – М. : Наука, 1979.
2. **Богатова Г. А. И. И.** Срезневский // Г. А. Богатова. – М. : Просвещение, 1989.
3. Из переписки И. И. Срезневского. 1829–1839 гг. // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – Июнь.

4. Из переписки И. И. Срезневского. 1829–1839 гг. // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – Июль – август.
5. **Кирдан Б. П.** Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики / Б. П. Кирдан. – М., 1974.
6. **Крюков А. В.** Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського / А. В. Крюков, В. Г. Сарбей // Народна творчість та етнографія. – К., 1978. – № 6.
7. **Мороз Володимир.** Скарби «Української скрині» / Володимир Мороз, Віктор Мороз // Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я: історичні події і люди. – Хмельницький, 2010.
8. **Петренко П.** Харківська школа романтиків / П. Петренко // Енциклопедія українознавства. – Л., 2000. – Т. 9.
9. **Петров Н. И.** Очерки истории украинской литературы / Н. И. Петров. – К., 1884.
10. **Срезневский В.** Срезневский Измаил Иванович / В. Срезневский // Русский биографический словарь. – СПб., 1909. – Т. 19.
11. Срезневский Измаил Иванович / Русский биографический словарь Брокгауза – Ефрона. – М., 2007.
12. **Срезневский И. И.** Автобиографический очерк / И. И. Срезневский // Г. А. Богатова, И. И. Срезневский. – М., 1989.
13. **Срезневський В. І.** Про збирачів українських пісень (З гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років) / В. І. Срезневський // Зап. іст.-філол. від. УАА. – К., 1927. – Кн. XIII–XIV.
14. **Шевченко Т. Г.** Лист до П. Корольова / Т. Г. Шевченко. – К., 1949. – Т. III.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.